

ИЗ ИСТОРИИ УЧРЕЖДЕНИЙ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ВЛАСТИ
(ИСПОЛКОМОВ И СОВЕТОВ) ЕЛИСАВЕТГРАДСКОГО
ОПЫТНО-ПОКАЗАТЕЛЬНОГО ОКРУГА 1929—1930 гг.

Резюме

В статье кратко освещается один из фрагментов истории борьбы Коммунистической партии и Советского правительства за усовершенствование государственного аппарата. В ней показаны причины реорганизации государственного аппарата в годы развернутого наступления социализма по всему фронту, изменения в содержании и методах работы всех звеньев советской государственной системы от округа до сельсовета, описана структура и функции реорганизованных исполкомов и Советов Елисаветградского опытно-показательного округа.

Изучение деятельности государственных учреждений опытно-показательного округа дает богатый материал для исследования вопроса привлечения широких трудящихся масс к управлению государством.

Источники свидетельствуют о том, что эксперимент с опытными показателями округами дал возможность найти пути расширения прав местных Советов.

ІСТОРИЧНА ГЕОГРАФІЯ. ТОПОНІМІКА

А. Л. Перковський

ЕТНІЧНА І СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА НАСЕЛЕННЯ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ У XVIII ст.

Питання про національну та соціальну структуру населення Правобережної України в XVIII ст. досі вивчено слабо. Побіжно однієї із сторін цієї теми торкнулись В. М. Кабузан та Г. П. Махнова¹. Проте у своїй розвідці вони зовсім не зачепили проблему чисельності та питомої ваги інших національних груп на Правобережжі.

Визначення етнічних пропорцій у соціальному організмі Правобережної України у XVIII ст. заслуговує на окрему увагу, оскільки національне походження в специфічних історико-географічних умовах краю в значній мірі визначало стану чи класову приналежність. Вивчення етнічної та соціальної структури населення Правобережжя XVIII ст. в історико-географічному аспекті дуже ускладнене через брак вірогідних статистичних джерел до 1775 р. та неповноту статистичного матеріалу 1775—1790 рр.

У 1774—1775 рр. в Подільському, Брацлавському, Київському і Волинському воеводствах, тобто на Правобережній Україні, було складено реєстри подимного, які охопили переважно більшість населення (крім шляхти, духовенства та війська). Реєстри подимного містили відомості про кількість димів (або господарств) в населених пунктах; у них вказувалась приналежність димів конкретним володільцям, що давало змогу згрупувати їх згідно з юрисдикцією (королівщини, церковні та дідичні володіння). Ці реєстри вперше опублікував німецький географ А. Ф. Бюшінг в дещо скороченому вигляді². На базі цієї публікації реєстри 1774—1775 рр. вперше на Україні дослідив М. Г. Крикун³. Слабим місцем цих реєстрів є те, що

¹ В. М. Кабузан, Г. П. Махнова. Численность и удельный вес украинского населения на территории СССР в 1795—1959 гг. — «История СССР», 1965, № 1.

² Magazin für die neue Historie und Geographie herougegeben von Dr. A. F. Büsching (далі — Büschings Magazins). Theile XXII. Halle, 1786.

³ М. Г. Крикун. Народонаселення Подільського воеводства в XVIII ст. (1629—1776 р.). Дисерт. на здобуття вченого ступеня канд. істор. наук. Львів, 1965, машинопис.

у них немає демографічних відомостей, оскільки люстраторів цікавили тільки одиниці оподаткування — дими, а не мешканці. Реєстри дають уявлення про загальну кількість господарів «з посполства», селян та міщан. Встановити окремо кількість селян та міщан за реєстрами неможливо, оскільки навіть у дійсно міських поселеннях жило чимало селян, які утворювали в міському організмі своєрідний аграрний сектор⁴. У реєстрі 1774—1775 рр. немає також даних про національний склад міщан. У 1786 р. той же А. Ф. Бюшінг опублікував сумарні дані по воеводствах про чисельність євреїв на коронних землях Речі Посполитої, в тому числі й по українських воеводствах⁵.

У 1790 р. відомий польський статистик та державний діяч Ф. Мошинський опублікував сумарні дані реєстру димів 1789—1790 рр.⁶ по воеводствах. Таблиця Мошинського містить відомості про площу кожного воеводства, кількість міст та містечок, сіл, димів та населення. Переписом 1789—1790 рр. було зроблено значний крок уперед у розвитку державної статистики Речі Посполитої. Таблиці димів та людності по кожному населеному пункту і володінню склалися на друкованих бланках єдиного зразка, які розсилала на місця комісія скарбу коронного. Але й на цей раз шляхта, духовенство і військо не були охоплені переписом. Майже одночасно в польській пресі публікувалися дані про людність коронних земель за матеріалами люстрацій воеводських комісій 1790 р.⁷

Інформації воеводських військово-порядкових комісій, надіслані в редакцію «Pamiętnika Historyczno-polityczno-ekonomicznego», містили дані про чисельність господарів, землеробів, чиншових халупників, коморників, купців, фабрикантів, ремісників, шинкарів та корчмарів, служителів, «люзних за роботою», жебраків, про молодь віком від 15 років і старше, загальну кількість чоловіків та жінок християнського населення; кількість євреїв зазначалася окремо, без будь-якої розшифровки. На жаль, комісії правобережних українських воеводств надіслали інформації не про всі повіти. Повні дані є тільки в люстраційній таблиці Подільського воеводства. Незважаючи на це, таблиці людності з перепису 1789—1790 рр. становлять важливе джерело для вивчення соціальної структури населення Правобережної України, досі не використане дослідниками.

У 1876 р. вийшла у світ праця Д. А. Толстого про діяльність католицької церкви в Російській імперії. У ній він подав статистичні відомості про кількість парафіяльних костьолів та по-

⁴ А. Л. Перковський. Структура українського поселення на південному Правобережжі в другій половині XVIII ст. — «Історичні джерела та їх використання», вип. 2. К., 1966, стор. 160—161.

⁵ Büschings Magazins. Theile XX. Halle, 1786, стор. 320.

⁶ «Dziennik Rządowo-ekonomiczno-hadlowy», 1790, V.

⁷ «Pamiętnik Historyczno-polityczno-ekonomiczny», 1790, III, стор. 228—244

селень, що належали до них, а також парафіян київської римсько-католицької дієцезії в 1777 р.⁸ Тенденційний підхід автора, обер-прокурора Синоду, не дав йому можливості хоч приблизно висвітлити питання про польське населення Правобережної України, яке він розглядав виключно як продукт місіонерської діяльності орденських монахів та ксьондзів, що всякими шляхами намагались покатоличити місцеве населення⁹.

У 1890 р. в «Архиве Юго-Западной России» були опубліковані результати переписів єврейського населення Правобережної України, які проводила польська адміністрація в 1765—1791 рр.¹⁰ У публікації відомості про євреїв згруповано за релігійно-самоврядувальними громадами-кагалами та населеними пунктами, що знаходились у районі їх юрисдикції. До неї додано розвідку І. Каманіна «Статистические данные о евреях в Юго-Западном крае во второй половине прошлого века»¹¹. Каманін систематизував значний статистичний матеріал, без якого не можна задовільно розв'язати питання про національний склад населення міст і містечок, оскільки євреї Правобережжя становили значний прошарок у поселеннях міського типу¹². Каманін довів пряму залежність скупчення міського та сільського єврейського населення від ступеня розвитку торгівлі і промислів¹³.

У 1905 р. були опубліковані люстрації королівщин Київського воеводства за 1765—1788 рр. з супровідною розвідкою В. Щербини «Украинские староства по люстрациям XVIII ст.». Публікація і розвідка дають лише фрагментарне уявлення про стан заселення Київщини того часу¹⁴. Недоліком розвідки є некритичне ставлення її автора до такого специфічного джерела, як люстрації королівщин. Зокрема, виходячи з даних люстрацій про кількість шляхти, В. Щербина зробив неправильний висновок, що польська колонізація не відіграла помітної ролі в залюдненні Правобережжя¹⁵.

Статистичні відомості про населення Правобережної України подаються в загальній праці відомого польського історика Т. Корзона¹⁶. У ній він багато уваги приділив проблемі залюд-

⁸ Римский католицизм в России. Историческое исследование графа Дмитрия А. Толстого в двух томах, т. I. СПб., 1876, стор. 530—532.

⁹ Там же, стор. 316—318.

¹⁰ Архив Юго-Западной России (далі — АЮЗР), ч. V, т. 2, в. 1-2. К., 1890.

¹¹ Там же, стор. 1—234.

¹² Там же, стор. 63.

¹³ Там же, стор. 184, 188.

¹⁴ АЮЗР, ч. VII, т. 3. К., 1905.

¹⁵ Там же, стор. 11.

¹⁶ Т. Корзон. Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta (1764—1794). — Badania historyczne ze stanowiska ekonomicznego i administracyjnego, wyd. drugie, t. 1. Kraków — Warszawa, 1897.

Таблиця 1

Соціальна і національна структура населення Подільської губернії наприкінці XVIII ст.¹⁷

Повіті	Шляхта	Духовенство	Купці	Міщани		Селяни		Інші групи	Разом
				християни	євреї	поміщицькі	інших категорій (казенні, церковні, старостинські)		
Кам'янецький	12 498	1251	221	1471	4930	70 643	4967	89	96 070
Ушицький	11 423	992	42	1493	3276	58 739	9881	319	86 165
Проскурівський	7139	1015	23	932	4010	87 584	2105	29	102 837
Летичівський	6657	1368	285	1372	2813	70 544	5728	129	88 896
Літинський	10 529	500	90	4818	4343	68 455	8697	1485	98 917
Вінницький	8262	1384	619	4375	2825	62 288	9465	1192	90 410
Брацлавський	7590	1589	323	2372	4157	77 112	6428	1510	101 081
Могилівський	9122	966	251	1951	4584	67 183	6568	786	91 411
Ямпільський	7135	1031	—	134	3391	82 002	3316	2148	99 157
Гайсинський	5275	1519	29	1062	2283	76 858	6179	114	93 319
Ольгопільський	4614	1630	154	447	2151	76 952	5289	268	91 505
Балтський	4746	1388	450	754	3044	71 684	14 669	8	96 743
Всього	94 990	14 633	2487	21 181	41 807	870 044	83 292	8077	1 136 511

¹⁷ Центральна наукова бібліотека (далі—ЦНБ) АН УРСР, відділ рукописів, 1—1657, арк. 36—37. Топографическое описание Подольской губернии 1802 г. Дані відносяться до ревізії 1795 р.

нення, станової та релігійно-етнічної структури населення і становища міст Першої Речі Посполитої. Монографія Т. Корзона для свого часу була значним досягненням в галузі історико-статистичних студій, але характер опрацьованого матеріалу (виключно друкованого, до того ж сумарного) не дав змоги провести належне дослідження в регіональному аспекті. У світлі нововиявлених документальних матеріалів фактична сторона праці також вимагає певної коректури.

Спинимось спеціально на питаннях, зв'язаних із соціальною структурою і етнічним складом населення Правобережної України, специфікою розміщення тут неукраїнського населення. При цьому використовуватимемо здебільшого статистичні відомості, зібрані під час п'ятої ревізії населення 1795 р., зафіксовані в топографічних описах Волинської та Подільської губерній, звіти генерал-губернатора Т. Тутолміна, надіслані Катерині II, дані костьольного обліку в звітах та візитаціях римсько-католицьких єпископів кінця XVIII ст. тощо.

Проаналізуємо дані табл. 1. Станові групи у загальній масі населення Подільської губернії розподілялися так: шляхта — 8,3%, духовенство — 1,3, купці — 0,2, міщани-християни — 1,9, міщани-євреї — 3,7, селяни-кріпаки — 76,5, селяни інших категорій — 7,3%; до графи «інші групи» ми віднесли циган, «вільних мешканців», пилипонів (російських розкольників), менонітів та іноземців — 0,7%.

Вражає відносно високий відсоток шляхти. Проте з 95 тис. шляхтичів лише 8798 було поміщиками¹⁸. Решту становила чиншова шляхта, яка не мала власної землі і сплачувала поміщикам або посесорам чинш за користування польовим наділом. Крім того, існувала ще «шляхта дворська», тобто шляхтичі на послугах у панів; були й такі шляхтичі, що являли собою голоту, яка виконувала всяку чорну роботу. Таким чином «справжні пани» становили лише 9,3% всього шляхетського стану і 0,8% всього населення.

Євреї становили окремий стан-касту. Серед купців налічувалось 759 євреїв¹⁹, які, по суті, були керівною групою стану. Слід також зауважити, що й серед міщан-євреїв було багато таких, що могли б успішно посперечатись у заможності з купцями-одновірцями. Загальна кількість євреїв-міщан в офіційній статистиці викликала сумнів уже в сучасників та дослідників²⁰: адже відомо, що серед євреїв був поширений забобон про те, що народ, який буде полічено, згине. Чисельність єврейського населення в польських та російських статистичних документах XVIII — початку XIX ст., як правило, занижена.

¹⁸ ЦНБ АН УРСР, відділ рукописів, 1—1657, арк. 36.

¹⁹ Там же.

²⁰ Т. Когзоп. Назв. праця, стор. 157—160.

Таблиця 2

Соціальна структура населення Волинської губернії в 1795 р.²¹

Повіти	Шляхта	Духовенство	Купці	Міщани		Селяни		Інші групи	Усього населення всіх станів ¹ обох статей
				християни	евреї	приватних володільців	інших категорій (казенні, церковні, старостинські)		
Володимирський	2559	1368	15	1324	4205	91 992	6090	2658	110 211
Дубенський	3340	1685	52	3439	6152	82 613	6203	1422	104 906
Житомирський	13 129	1275	246	2002	6859	63 485	4390	1844	93 230
Заславський	7622	1215	18	—	4458	69 740	1876	887	85 816
Ковельський	1620	1033	11	2610	1976	48085	25 359	842	81 536
Кременецький	2470	1393	34	2962	4988	71946	6660	89	90 542
Луцький	2660	1160	4	2565	4087	64 322	6618	1683	83 099
Новоград-Волинський	6948	1213	19	101	3583	70 864	2112	4106	88 946
Овруцький	10 839	967	47	619	2224	64 908	3800	1646	85 050
Острозький	4300	1221	46	1037	4446	67 623	1813	1969	82 455
Ровенський	2076	1087	10	—	4299	73 912	2043	3134	86 561
Старокостянтинівський	7863	1097	16	465	4419	70 354	577	69	84 860
Всього	65 426	14 714	518	17 124	51 696	839 844	67 544	20 349	1 077 212

²¹ ЦДВІА СРСР, ф. ВУА, спр. 18653, ч. 1—12. Географическое и экономическое описание Волинской губернии, 1798 г. (фотокопія), арк. 31, 60, 97, 117, 147, 172, 203, 225, 274, 299, 329, 348.

Аналіз статистичного матеріалу по кожному поселенню За-славського і Ровенського повітів, а також відповідних даних у звіті Т. Тутолміна за 1794 р. показує, що в згаданих повітах міщан-християн не було, а жили там євреї²². Питома вага окремих станових груп у загальній масі населення була майже аналогічною до Поділля: шляхта — 5,1%, духовенство — 1,4, купці — 0,05, міщани-християни — 1,6, міщани-євреї — 4,8, селяни-кріпаки — 77,9, селяни інших категорій — 6,3, решта населення — 1,9%. Шляхта по повітах Волині подана сумарно, без розподілу її на поміщиків та чиншовиків. Згідно з описом загальної чисельності волинського шляхетства (65 426 душ обох статей) була значно меншою, ніж подана Т. Корзоном, яку він запозичив з листування Т. Чацького та Г. Коллонтая (76 904 душі)²³. Правда, Чацький вказує тільки чоловіків-шляхтичів (38 452 душі), а Корзон подвоїв їх кількість для орієнтовного розрахунку. За нашими підрахунками, серед шляхти чоловіків було 43 541, а жінок — 30 885²⁴. Взагалі статистика того часу (церковна й державна) свідчить про подібну статеву диспропорцію. Отже, підрахунки Корзона треба відкинути як неточні (його помилка сягає 10—11%, тобто загальну кількість шляхти в губернії він завищив приблизно на 8 тис.).

Для дальших розрахунків загальної кількості шляхти Волині користуватимемося топографічним описом 1798 р., який складено на найбільш вірогідній джерельній базі. На жаль, досі не вдалося розшукати топографічного опису Київської губернії кінця XVIII ст. Тому не маємо змоги відтворити повну картину розміщення станових груп на території Київщини по повітах.

Деякі відомості історичного характеру за 1795 р. про чисельність станів містить топографічний опис Київської губернії, складений у середині XIX ст. під керівництвом і за участю відомого статистика Журавського і виданий Фундуклеєм²⁵. Але ці дані мають сумарний характер (правда, кількість кріпаків подана по повітах) і стосуються тільки осіб чоловічої статі.

Згадана вище перевага чоловіків в демографічній структурі Правобережжя, помилки, допущені Т. Корзоном, який не зважив на цю обставину через недоступність для нього відомих тепер джерел, змусили нас відмовитися при складанні зведеної таблиці населення Правобережної України від відповідних ін-терполяцій над чоловічою частиною окремих суспільних груп.

²² Центральний державний військово-історичний архів (далі—ЦДВІА) СРСР, ф. ВУА, спр. 18 653, ч. 2, арк. 1—7; ч. 4, арк. 1—14; а також Центральний державний архів стародавніх актів, розр. 16, спр. 758, ч. 3, арк. 145—147, 150—152.

²³ Т. Корзон. Назв. праця, стор. 104.

²⁴ ЦДВІА СРСР, ф. ВУА, спр. 18 653, ч. 1—12.

²⁵ Топографическое описание Киевской губернии. СПб., 1852, ч. 1, стор. 179, 225, 226, 229, 235.

Таблиця 3

Соціальна структура населення Правобережної України в 1795 р. (чоловіки)²⁶

Губернії	Шляхта	Духовенство	Купці	Міщани		Кріпаки	Інші	Разом
				християни	євреї			
Подільська	50 631	8265	1325	10 960	21 723	442 008	43 106	578 018
Волинська	34 541	8530	347	8600	23 633	431 556	45 639	552 846
Київська	43 677	8451 ²⁷	722	9572	12 778	443 976	22 175	541 351
Всього	128 849	25 246	2394	29 132	58 134	1 317 540	110 920	1 672 215

²⁶ ЦНБ АН УРСР, відділ рукописів, 1—1657, арк. 36—37; ЦДВІА СРСР, ф. ВУА, спр. 18 653, ч. 1—12. Топографическое описание Киевской губернии, ч. 1, стор. 179.

²⁷ Кількість духовенства подаємо за «Топографическим описанием» на 1811 р. Особливістю цієї станової групи була стабільність її загальної кількості, оскільки діти осіб духовного сану, які не потрапили на вакантні священницькі посади, переходили в інші категорії населення.

Отже, окремі станові групи у губерніях Правобережної України розподіляються так: шляхта — 7,7%, духовенство — 1,5, купці — 0,14, міщани-християни — 1,7, міщани-євреї — 3,5, кріпаки — 78,7%; в графу «інші» віднесені селяни старостинські, церковні, казенні, вільномешкаючі, цигани, розкольники, меноніти, іноземці тощо. Впадає в око велика кількість купців у Подільській губернії. Тут їх нараховано в 1,2 раза більше, ніж в решті губерній. Це пояснюється, певно, тим, що на Поділлі були втрачені всі члени купецьких сімей, а в інших губерніях — лише власне купці.

Соціальна структура населення Правобережної України тісно зв'язана з його національним складом. Пануючим класом була польська шляхта, передусім невелика, але економічно могутня поміщицько-магнатська верхівка. Наприкінці XVIII ст. українських поміщиків на Правобережній Україні вже не було, а поодинокі російські при підтримці уряду лише почали осідати тут. Стара українська шляхта була знищена або покозачилась і перейшла на Лівобережну Україну, рештки її покатоличились, а значить, і деукраїнізувалися. У документах тієї пори знаходимо чимало згадок про перехід уніатів «на поляків», тобто в католицизм²⁸.

Внаслідок примусової евакуації населення з Правобережної України після прутської поразки, коли Петро I змушений був віддати її Польщі, вона втратила українську козацьку старшину правобережних полків²⁹. На спустошені землі Правобереж-

²⁸ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 201, оп. 46, спр. 298.

²⁹ Письма и бумаги имп. Петра Великого, т. XI, вып. 2. М., 1964, стор. 150—151, 243.

жя ринув потік польських іммігрантів: поміщики, за якими тягнулися безземельна чиншова шляхта, євреї; найменшу частину цієї хвилі становили польські міщани й селяни. Цей процес проходив одночасно із залюдненням українськими селянами Поділля, Брацлавщини, південної Київщини. Під впливом цих різно-рідних хвиль і сформувалась нова етнічна структура Правобережжя в XVIII ст., яка характеризувалася абсолютною кількісною перевагою українців³⁰ у загальній масі населення та захопленням ключових позицій в економіці іншонаціональними меншостями (польські поміщики прибрали до своїх рук землі, єврейське бюргерство — оренди, торгівлю тощо). У топографічному описі Подільської губернії так змальовано етнічну картину: «Народ, що населяє Подільську губернію, складається з древніх племен слов'янських русів, сарматів і поляків, між якими, особливо по містах, є багато євреїв, при річці ж Дністру в поселеннях

Таблиця 4

*Римсько-католицьке населення Правобережної України в середині XIX ст. (1857 р.)*³³

Губернії	Усього католиків	У тому числ	
		поляки	українці
Київська	79 279	78 785	493
Подільська	218 919	208 570	10 330
Волинська	172 866	167 866	4829
Всього	471 064	455 221	15 652

³³ Атлас народонаселення Западно-Русского края. СПб., 1863.

прибережних багато переселилось волохів і молдовців, а в містах Кам'янець і Могилів — декілька армянів і греків. Дворянство розмовляє по-польськи, у простого ж народу в повітах Балтському, Ольгопольському, Ямпільському, Гайсинському, Брацлавському, Вінницькому і Летичівському вимова українська, малоросійська, в інших повітах — змішана з польським і мазурським, євреї говорять зіпсованою німецькою, а молдаване — молдавською»³¹.

Дані ревізького обліку населення дуже наближено подають головні етнічні пропорції. Для уточнення національного складу населення необхідно скористатися даними матеріалів костьольного обліку. Згідно з біскупським звітом за 1804 р., у Подільській губернії проживало 184 550 католиків-парафіян (обох статей). Католицьке духовенство через celibат було нечисленне. 96 костьолів Поділля в 1804 р. обслуговувало всього 242 ксьондзи, 97 монахів та 208 костьольних слуг. Отже, маємо в сумі 185 тис. католиків³². Як показують навіть пізніші дані середини XIX ст., майже все католицьке населення Правобережної України належало до польської національності.

³⁰ В. М. Кабузан, Г. М. Махнова. Назв. праця, стор. 32.

³¹ ЦНБ АН УРСР, відділ рукописів, 1—1657, арк. 3—4.

³² ЦДІА СРСР, ф. 822, оп. 12, спр. 2928, арк. 167.

Як видно з даних табл. 4, 96, 6% католиків були поляками і лише 3,4% — українцями. Ця таблиця заслуговує довір'я, бо дані для неї опрацьовував відомий апологет обрусительства Батюшков, тому польський елемент у ній аж ніяк не перебільшено. Дані перепису Галичини від 31 жовтня 1857 р. показали аналогічну залежність віросповідання від національної приналежності. В українській частині королівства Галичини і Лодомерії налічувалось 649 231 католик (з них поляків — 92,7%) та 2 012 624 уніати (з них українців — 100%)³⁴.

Нижче подаємо список костьолів, що знаходилися в правобережних губерніях наприкінці XVIII ст., з зазначенням кількості парафіян обох статей у кожному з них, оскільки якихось зведених даних по губерніях чи повітах в архівах не знайдено. На основі цього списку можна приблизно встановити загальну кількість католиків, а також характер їх розселення.

Наведений список костьолів неповний, хоч вони охоплювали основну масу католиків Правобережної України наприкінці XVIII ст. За цей період, на жаль, не маємо даних про населення ряду парафій, які існували вже в XVIII ст. Правда, збереглися відомості за 1805 р. про кількість католиків в деяких з них³⁵: у Білій Церкві — 3151 душа обох статей, «здібних» та «нездібних» до сповіді, в Рокитному — 841, Василіві — 1310, Фастові — 1580, Макарові — 1077, Чорнобилі — 462, Києві — 410, Бишеві — 501, Богуславі — 1190. Всього, таким чином, маємо додатково по Київщині 10 522 католики.

У 1804 р.³⁶ парафія костьолу ордена бернардинів в Ярмолицях складалася з 3127 душ. За 5—7 років природний приріст населення не міг привести до значного зростання його. Тому сумарну кількість його за 1805 р. у вказаних парафіях — 13 349 чоловік — можна прийняти за основу при дальших розрахунках. Слід також зауважити, що в головному списку костьолів за 1796—1799 рр. по 17 з них є дані тільки про «здібних до сповіді», тобто осіб віком 15 років і старше.

Взявши до уваги згадані вище обставини, можна орієнтовно визначити мінімальну загальну кількість католицького населення на Правобережжі наприкінці XVIII ст. — 350 тис. чоловік. Якщо проаналізувати дані про польське населення Правобережної України на основі джерел про сітку костьолів, то побачимо істотну відмінність у структурі української та польської парафій. Українська сільська парафія поєднувала у своїх межах, як правило, одне велике поселення, іноді з одним-двома чи кількома меншими присілками. Католицька парафія охоплю-

³⁴ Tafeln zur Statistik des Österreichischen Monarchie, Neue Folge, III Band. Wien, 1861, стор. 51, 55.

³⁵ ЦДІА СРСР у Ленінграді, ф. 822, оп. 12, спр. 2590, арк. 113.

³⁶ Там же, спр. 2928, арк. 116.

Католики Правобережної України в 1796—1799 рр.³⁷

Найменування поселення, де існував костьол	Кількість парафіян обох статей	Найменування поселення, де існував костьол	Кількість парафіян обох статей
Аннополь	812	Замехів	1046
Бар	6141	Залесніці	1952
Базалія	5000	Заболоття	424
Бердичів	4519	Затурці	501
Берездів	1110	Заслав	754
Березниця	482	Заслав	1987*
Берестечко	1008	Зіньків	5307
Білогородка	1190	Зеньківці	2807
Білозір'я	749	Злочів	792
Білілівка	1676	Івниця	940
Білопілья	1499	Іллінці	2036
Борщаїв	1244	Кам'янець-Подільський	417
Брацлав	2852	Кам'янець-Подільський	1467
Брусилів	1115	Катеринбург	1020
Буцин	140	Камінь-Каширський	487
Варковичі	1200	Киселин	665
Вінниця	7574	Казимирка	187
Вишгородка	450	Ковель	1145
Вишневець	1640	Кодня	560
Вербовець	1804	Козин	704
Володимир	925	Колоднтя	1100
Владимирець	494	Коблин	320
Володарка	2026	Копіївці	1313
Вороновиця	1791	Копайгород	2840
Воньківці	643	Корець	1291
Волочиське	3966	Котельня	1839
Ворошилівка	800*	Коритниця	177
Голоби	634	Клевань	712
Голованівське	618	Кривин	687
Городище	2054	Конюхи	296
Горбулів	679*	Колки	491
Горинград	312	Коростишів	897*
Горохів	959*	Краснопіль	1737
Гродек	4776	Китайгород	1466
Гранів	1924	Красне	2609
Гулевичі	445	Крем'янець	900
Деражня Волинська	888	Крем'янець	1597
Деражня Подільська	2988	Крупець	497
Дедеркали	675	Кульчин	2076
Дорогостаї	372	Куни	660
Дружкопіль	248	Кунів	1174
Дубно	1260	Купель	2450
Дунаївці	2243	Кутківці	1985
Домбровиця	450*	Куманів	1739
Житомир	3671	Ланівці	1247
Жванчик	863	Лабунь	1135
Жорниця	132	Літин	1594

³⁷ Житомирський облдержархів, ф. 178, оп. 51, спр. 3; ЦДІА СРСР у Ленінграді, ф. 822, оп. 12, спр. 2924, арк. 1—10, 11—15; спр. 2925, арк. 29.

Найменування поселення, де існував костьол	Кількість парафіян обох статей	Найменування поселення, де існував костьол	Кількість парафіян обох статей
Линці	2036	Погребище	2894
Лещин	492	Превали	616
Локачі	493	Порицьк	800
Литовиж	499	Прилуки	4743
Любар	1897*	Проскурів	4867
Льбомль	1683	Птиче	800
Летичів	2993	Пуліни	2051
Ляхівці	1762	Радзівилів	329
Лучинець	1508	Рашків	786
Луцьк	2481*	Рівне	1435
Макарів	2331	Роз'ямпіль	628
Маньківці	1077	Ржищів	714
Маціїв	428	Ратне	750
Меджибіж	2968	Полонне	2367*
Межирів	1369	Сатанів	4126
Малин	1082	Скажинці	1472
Миколаїв	3099	Сміла	2098
Михалпіль	1111	Смотрич	3688
Михалківці	1437	Снитків	1667
Могильов	1623	Соколівка Нова	838
Мошни	924	Сокуль	377
Монастирище	1452	Сокулець	1734
Мурафа	3337	Солобковці	2605
М'ястківка	2541	Стара Синява	1386
Мельниця	823*	Старий Костянтинів	4307
Мовчани	1252	Смільків	1611
Лисянка	1776*	Скорча	520
Набруски	186	Сельце	289*
Несвич	603	Степані	617
Невірків	783	Тайкури	604
Немирів	1511	Теофіполь	1008
Новий Костянтинів	1286	Тетіїв	2483
Новоград-Волинський	1999	Тиврів	1711
Новоселка	1126	Тинне	1950
Міжріччя	1099	Томашпіль	2737
Народичі	514	Торговиця Стара	424
Озаринці	910	Тарноруда	3102
Ожогівці	792	Троянів	956
Ольгопіль	2125	Тульчин	4676
Олексинець	1546	Торчин	941
Олика	618	Тучин	287
Оратів	1407	Топорище	1885
Оринін	1439	Ушомир	1148
Острожек	587	Умань	3714
Острог	3954	Ушиця	379
Островок	429	Уланів	3729
Опалин	200*	Фульштин	3653*
Овруч	462*	Хмельник	3729
Олевське	787	Турійське	790
Паволоч	3510	Ходорків	1013
Пиків	1434	Чернівці	1523
Плуца	800	Черче	2090

Найменування поселення, де існував костьол	Кількість парафій обох статей	Найменування поселення, де існував костьол	Кількість парафій обох статей
Чорний Острів	3524	Шумськ	2115
Чорнокозиці	1107	Шпанів	241
Чуднів	3826	Юзефгруд	1074
Чорторійське	271	Янів	1206
Шаргород	5569	Ямпіль	1262
Шарівка	3571	Яловичі	1439
		Яришів	1602
Костьоли в інших суміжних історичних областях ³⁸			
Херсон	197		
Одеса	102		
Миколаїв	60		
Ніжин	100		
Всього		336562	

* Парафії, по яких відома тільки чисельність «здібних до сповіді», тобто таких, що досягли віку 15 і більше років.

вала велику кількість різноманітних населених пунктів. Наприклад, до новоград-волинського костьолу належало 85 поселень, житомирського — 34, юзефгрудського — 96, паволоцького — 61, уманського — 187, барського — 39, меджибозького — 37, проскурівського — 23, гранівського — 67, бердичівського — 35, чуднівського — 58, крім того, — 5 рудень, 3 поташні буди, 2 гуті, 4 хутори³⁹. За орієнтовними розрахунками, католицька парафія наприкінці XVIII ст. пересічно мала близько 1600 душ.

Аналіз наведеного нами джерельного матеріалу дає змогу зробити висновок щодо специфіки розселення поляків на землях Правобережної України наприкінці XVIII ст.

Характерним типом розселення поляків (а також євреїв) була діаспора — розпорошене розселення окремими етно-релігійними громадами в межах суцільного масиву українського населення, яке стало об'єктом польської та єврейської колонізації. Такий тип колонізації обумовлювався передусім її соціальним характером. За поміщиками, які мали монополію на володіння землею і маєтки яких були розкидані по всьому Правобережжю, йшла безземельна шляхта («веретяна шляхта», як її іноді називали в народі). Вона осідала на панських землях, сплачуючи дідичу або посесору щорічно грошовий чинш у відповідності з розміром польового наділу. З чиншевої шляхти підбиралися кадри різного роду адміністраторів панських і дер-

³⁸ Підлягали римсько-католицьким дієцезіям Правобережної України.

³⁹ Житомирський облдержархів, ф. 178, оп. 51, спр. 3 (опис костьолів Луцько-Житомирської дієцезії 1797 р.).

жавних маєтків, економів, управителів тощо. Вона ж становила адміністративну і військову опору магнатів та інших поміщиків в українському селі та містечку.

Поряд з польською на Правобережній Україні існувала й чисельна єврейська діаспора. Осередками єврейської колонізації були насамперед міста й містечка, де об'єднані в кагали євреї при активній підтримці польських магнатів прибирали до своїх рук торгівлю, промисли, оренди. На селі євреї ставали корчмарями. Польська шляхта з метою зміцнення свого панування над пригнобленим українським народом всіляко заохочувала єврейську імміграцію, підтримувала багату верхівку кагалів, яка перетворилася в економічну агентуру правобережних польських поміщиків. Це була політика протиставлення однієї нації другій, що вела до розпалювання національної ворожнечі та дальшого загострення соціальної боротьби, найбільшим спалахом якої у XVIII ст. була Коліївщина.

Польська та єврейська колонізація Правобережної України мала здебільшого становий, кастовий характер і була розпорошеною. Власне цим пояснюється те, що, незважаючи на значну питому вагу в загальній чисельності населення краю, ані поляки, ані євреї не змогли суцільно заселити окремі райони Правобережжя і створити більшість серед їх населення.

А. Л. Перковский

ЭТНИЧЕСКАЯ И СОЦИАЛЬНАЯ СТРУКТУРА НАСЕЛЕНИЯ ПРАВОБЕРЕЖНОЙ УКРАИНЫ в XVIII в.

Резюме

В статье рассматриваются вопросы социальной и этнической структуры населения Правобережной Украины в конце XVIII ст. Основными неукраинскими группами населения Правобережья были поляки и евреи. Ввиду сословного, по преимуществу, характера иммиграции расселение их приобрело форму диаспоры, поэтому они нигде не смогли создать сколько-нибудь заметных анклавов с преобладанием неукраинского населения. На статистическом материале автор раскрыл взаимосвязь между национальными и сословно-классовыми моментами в структуре общества Правобережья, а также между вероисповеданием и этнической принадлежностью. Впервые на основе широкого круга документальных источников определена примерная численность польского населения правобережных губерний в 1796—1799 гг.